

Ben Schomakers

**HET BEGIN
VAN DE
MELANCHOLIE**

*Over verdriet,
verlangen
en werkelijkheid*

Ben Schomakers

HET BEGIN
VAN DE
MELANCHOLIE

*Over verdriet,
verlangen
en werkelijkheid*

KLEMENT

www.uitgeverijklement.nl
© 2018 Uitgeverij Klement, Utrecht
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Geert de Koning
Opmaak binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN paperback 978 90 8687 236 7
ISBN e-book 978 90 8687 237 4
NUR 730

INHOUD

I.	VERLIES	9
	§1. <i>Tegen het verdriet</i>	11
	§2. <i>Een teken van verlangen</i>	13
	§3. <i>1917</i>	16
	§4. <i>Restanten van liefde</i>	19
	§5. <i>Verlies</i>	21
	§6. <i>Taal</i>	24
	§7. <i>Taal en verdriet</i>	27
	§8. <i>Onmogelijke terugkeer (= De gang van het verdriet 1)</i>	29
	§9. <i>Verleiding (= De gang van het verdriet 2)</i>	33
	§10. <i>Blijvende liefde (= De gang van het verdriet 3)</i>	37
II.	HET VERDRIET VAN DE ANDEREN (EXCURSIE)	43
	§11. <i>Troost</i>	45
	§12. <i>Asiel</i>	48
	§13. <i>Definitief verdriet</i>	50
	§14. <i>Buitenstaanders</i>	52
	§15. <i>Gestolen verdriet</i>	56
	§16. <i>De verdrietdief</i>	59
	§17. <i>Lastige schuld</i>	62
	§18. <i>Podiumethiek</i>	65
III.	GEËRFD VERDRIET	69
	§19. <i>Pijn erven</i>	71
	§20. <i>Verlangen erven</i>	73
	§21. <i>Collectief verdriet</i>	76
	§22. <i>Droeve ouders</i>	79
	§23. <i>Leven in twee werelden</i>	82
	§24. <i>De weigering</i>	86

§25. <i>De breuk. Of niet</i>	90
§26. <i>Het andere leven</i>	94
§27. <i>De geschiedenis van de ziel (1)</i>	96
IV. VERLANGEN	103
§28. <i>Zonder object</i>	105
§29. <i>Verlangensangst</i>	107
§30. <i>De verloren vorm</i>	109
§31. <i>Het verlangen (naar de werkelijkheid)</i>	113
§32. <i>Onvervangbaarheid</i>	115
§33. <i>Van nature goed, dus toch</i>	120
§34. <i>De intieme buitenstaander</i>	122
§35. <i>Het wetend verlangen</i>	126
§36. <i>De geschiedenis van de ziel (2)</i>	130
§37. <i>Voetnoot. Geluk</i>	135
V. MELANCHOLIE	143
§38. <i>Het erts van de melancholie</i>	145
§39. <i>Melancholische kanttekeningen</i>	165
1. <i>Depressie</i>	
§40. <i>Melancholische kanttekeningen</i>	173
2. <i>Filosofische melancholie</i>	
§41. <i>2017</i>	178
<i>Literatuur</i>	185
Nawoord	201
<i>Inkerende ogen</i>	

I. VERLIES

Verdriet stelt ons beter dan wat ook in staat te leren kennen wie we zijn, waar we zijn en waarnaar we verlangen. Een wereld die het verdriet wil verbieden of het laat afvloeien nog voor het de aarde heeft aangeraakt, zet het bestaan zelf op het spel en maakt ons tot een bodemloos wezen, vastgekleefd in een giftig web van verwachtingen, eisen, verleidingen waarin het langzaam oplost. Misschien is dat de bedoeling. Misschien is het ook de bedoeling dat het verlangen als ijdelheid, hebzucht en als een impuls tot onverdraagzaamheid belachelijk gemaakt wordt. Dat zou heel goed kunnen.

§1. Tegen het verdriet

Ja, verdriet doet pijn, we hebben het er moeilijk mee, we willen het niet en zouden er liefst van gevrijwaard blijven. De meest voor de hand liggende strategie is in ontkenning te gaan. We kunnen doen alsof verdriet niet een van de onvermijdelijke, lastige en minder mooie eigenschappen van het leven is, maar een fout die verdrietigen vooral zichzelf moeten aanrekenen, omdat ze op dat punt niets van het leven en van de beste manier om daarmee om te gaan begrepen hebben.

› 1 | Zo'n incriminerende, in dit geval elitaire redenering gaat bij bepaalde theologen en filosofen als volgt. Verdriet is een onnodig gevolg van een groezelige hechting aan wereldse zaken, die mogelijk en zelfs verleidelijk geworden is door te verzuimen in de hechting aan God (of een ander hoog en alle aandacht opeisend beginsel), van wie speculatief gesteld wordt dat hij een gebeurtenis die wij als een bron van verdriet ervaren wel degelijk gewild heeft.

Een verlies kan verdrietig lijken, maar is dat toch niet, als we er maar vanuit een hoger, alles overziend perspectief naar kijken, een beetje met de ogen van God zelf. De pijn die er misschien toch is, goed, die heeft een zeker bestaansrecht, maar toont vooral aan dat we God wantrouwen, en dat wantrouwen is altijd misplaatst. Het komt goed. Het is al goed. En werkelijk verdriet is eigen schuld en krijgt alleen een kans bij mensen die van het verkeerde houden, dus van iemand of iets in de broze, veranderlijke werkelijkheid.

De in de ogen van velen ethisch dubieuze consequentie dat menselijke hechtingen op zichzelf dus kennelijk niet waardevol zijn, lijkt hierbij niet als tegenargument erkend te worden. Menselijke hechtingen: liefde, vriendschap, alle onderlinge verbanden waarvan mensen het verlies als verdrietig zouden kunnen ervaren.

› 2 | Zonder redenering, maar met afkeer en door een in haar ogen superieur alternatief te tonen protesteert in het algemeen

de wereld waarin we nu beland zijn, tegen het verdriet. Ze staat zo graag met een glimlach om haar eigen schoonheid voor de spiegel, dat ze het verdriet moet vrezen, want dat tekent mensen met groeven in het gelaat. Wie verdriet erkent, verbindt zich met de verliezers, de afstotelijke verliezers in de wedstrijd die het leven is. Verdriet wordt als een besmettelijk stigma ervaren, toegebracht door treurigen die niet opgewassen zijn tegen die moderne opgave, het leven naar de hand te zetten. Verdriet is een bewijs van een cruciaal en verfoeilijk onvermogen. Afwendings van verdriet bevestigt de eigen kracht en rechtvaardigt het eigen succes.

Die emotionele logica van succes, optimisme en verheffing blijkt te werken. Er is vermoedelijk ook niet veel mis met optimisme, zelfs niet met optimisme dat een mens of een cultuur tegen beter weten in door een lastige tijd probeert te slepen. Maar optimisme zou riskant kunnen worden als de mogelijke implicatie ervan aan de ene kant zelfverloochening, zelfverlies en vervlakking van de liefde is, en aan de andere kant een radicale miskennis van de anderen en van de werkelijkheid, op het moment dat die verdrietig zijn. De vraag of die miskennis ethisch aanvaardbaar is, wordt niet beantwoord door degenen die hun kin omhoogsteken en het voorhoofd uitbreiden voor een al dan niet denkbeeldige zon.

De wens om niet door verdriet aangeraakt te worden lijkt degenen die uit de greep ervan proberen te dansen ook op afstand te houden van sommige heel menselijke eigenschappen en ijkpunten. Daarom gaat dit essay over verdriet, als een verschijnsel waarmee we niet blij kunnen zijn, per definitie niet, maar dat we toch niet uit de weg mogen en kunnen gaan door ons hoofd ervan af te wenden of ons er onkwetsbaar voor te maken. Die vermindering komt wel meer en meer voor, bij individuele mensen die hun kracht liever besteden aan stoerheid, afweer en eenzaamheid dan aan de durf zichzelf onder ogen te komen, en in culturele omgevingen waarin verdrietloosheid een waarde en een identiteit is geworden.

De angstige ontkenning van verdriet zou weleens ten koste kunnen gaan van de mogelijkheid tot liefde, de opbouw en waar-

dering van intimiteit, maar ook van zelfinzicht, een niet-narcistische ethiek en zelfs het vermogen tot geluk.

Het kan aan de andere kant natuurlijk niet mijn bedoeling zijn in dit essay een pleidooi ten gunste van verdriet te houden en voor alles wat daaruit voortkomt, om te beginnen tranen, maar daarna ook ontwrichting, eenzaamheid, melancholie. Zelfs niet als er vaak uiteindelijk toch iets goeds komt. Ik wil vooral het verdriet, waar zich dat voordoet en waar het ook dat recht heeft te verschijnen, niet a priori het bestaansrecht ontzeggen, en wie ermee te maken heeft aansporen er niet zonder omkijken voor te vluchten, maar het serieus te nemen als een verschijnsel met grote betekenis.

Welke betekenis, dat zal ik ook in dit essay nagaan, waarbij ik het verdriet onderzoek als een mogelijke toegang tot wie wij zijn – als individu, als mens –, er een aanwijzing aan ontleen voor een ethiek die vervat is in het verdriet, en het opvat als een teken van dat waarvan we soms zeggen en vaak hopen dat het er is en dat het ons bijstaat, maar dat we niet zo goed kennen dat we het met zekerheid kunnen benoemen, een fundamenteel verlangen.

§2. Een teken van verlangen

Zo'n verlangen – als het bestaat – zou verantwoordelijk moeten zijn voor (bijna) al onze reacties op de werkelijkheid, en voor onze initiatieven en onze bewegingen in de richting van de werkelijkheid. Het zou op de achtergrond aanwezig moeten zijn, tussen de coulissen, vanwaar het suggesties toefluistert, ons naar vitale situaties leidt, misschien naar panoramische uitzichten en beslissende tweekronen. En vanwaar het ons toestemming geeft om gedachten te denken, ervaringen te ondergaan, handelingen uit te voeren. Of die juist tegenhoudt, maar dat merken we dan vaak niet.

Soms zou het verlangen tevoorschijn moeten springen en voor de volle zaal van onze aandacht gaan staan, wanneer het ons een boodschap uit de diepte overreikt en ons in de armen van de werkelijkheid probeert te drijven of ons juist van haar wegtrekt. *Dit is het moment. Nee, nu juist niet.* Negeren is dan schadelijk.

V. MELANCHOLIE

Man weiß, daß die akute Trauer nach einem solchen Verlust ablaufen wird, aber man wird ungetröstet bleiben, nie einen Ersatz finden. Alles, was an die Stelle rücht, und wenn es sie auch ganz ausfüllen sollte, bleibt doch etwas anderes. Und eigentlich ist es recht so. Es ist die einzige Art, die Liebe fortzusetzen, die man ja nicht aufgeben will.

We weten dat het acute verdriet na zo'n verlies zal slijten, maar we zullen ook dan ongetroost blijven, nooit iets vinden dat het vervangt. Alles wat in de plaats ervan zou komen, blijft, zelfs als het die plaats volledig inneemt, toch iets anders. En eigenlijk is het ook goed zo. Het is de enige manier om de liefde die we niet willen opgeven, in stand te houden.

Freud in een brief aan Ludwig Binswanger van 12 april 1929, naar aanleiding van het overlijden van diens zoon.

§38. Het erts van de melancholie

› 1. *Iconische melancholie* | Twee films, waarvan de ene de andere met opzet spiegelt. Twee schitterende actrices, van wie de tweede een actrice speelt die idolaat is van de eerste. Tweemaal dezelfde traan, die niet stroomt maar de ogen vult, ze laat glanzen, en blijft van degene die hem niet kan onderdrukken. Tweemaal het besef dat het verlangen nog eens thuis probeert te zijn in een liefde die echter en groter is geweest dan die van het huidige leven, waarvoor ze de onmisbare voorwaarde is maar waardoor ze ook onbereikbaar is geworden. Tweemaal melancholie, bijna dezelfde onverbidde melancholie.

I. 1942, *Casablanca*

Aan het slot van de film klateren de propellers van een vliegtuig dat nog even aan de grond staat, ze doen dat in het energieke ritme van tijd, vertrek en afscheid. Ilsa, gespeeld door Ingrid Bergman, denkt dat haar man alleen zal instappen en dat zij gaat blijven bij de liefde van haar leven. Ze heeft die zo-even teruggevonden op de meest onwaarschijnlijke plek, een duistere gin-joint, een muziekcafé in Casablanca: Rick's. Ooit moest ze hem verlaten, maar de spijt heeft al die jaren aan haar geknaagd, ze zal het niet nog eens doen. Even verknocht aan haar is de geliefde van ooit, die in verdriet naar de rand van de wereld gevluht is.

En toch blijft ze niet. Met argumenten, haar door Humphrey Bogart in geknauwd Engels toegebeten, wordt ze het vliegtuig ingestuurd, weg van hem, weg van de mogelijkheid van een geleefde liefde, terug naar een andere liefde waarin ze intussen is gaan wonen en waarin ze gehecht en gebonden is.

'Inside of us, we both know that you belong to Victor. You're the part of his work, the thing that keeps him going. If that plane leaves the ground and you're not with him, you'll regret it. Maybe not today, maybe not tomorrow, but soon, and for the rest of your life.' 'What about us?' 'We will always have Paris. We didn't have it, we lost it, until you came to Casablanca, we got it back last night.' 'When I said I would never leave you.' 'And you never will.'

Geen stap in hun leven zullen ze nog zetten zonder dat de ander daarin mee beweegt, niet in de zin dat de een naar de

ander blijft zoeken, niet als nostalgie, niet als hunkering, niet als een bewuste aanwezigheid, maar als een onmisbaar deel van degene die ieder geworden is. Als ze elkaar niet ooit gehad hadden, zou hun zijnsvorm een andere geweest zijn.

Halfverzoend, met een van pijn vertrokken gezicht waarin verzet met onderkenning vecht, loopt Ilsa naar het op haar wachtende vliegtuig dat haar naar haar echte leven zal brengen. Haar ogen glanzen van melancholische tranen.

‘Here’s looking at you, kid.’

II. 2016, *La La Land*

Aan het slot van een veel lichtere, letterlijk dansende, in dat opzicht zeker modernere, maar dan ook niet in het midden van een oorlog geënceneerde film, die wel veel geprezen maar ook erg onderschat wordt – en nee, hij is geen feelgoodmusical, maar een subtiele en ook bittere studie naar het werken en de mogelijkheden van liefde –, loopt Mia (Emma Stone), arm in arm met een ogenschijnlijk nietszeggende echtgenoot op een verloren avond een toevallige gin-joint in Los Angeles binnen, een jazzclub, die gedreven blijkt te worden door haar geliefde van ooit: Seb’s.

Ze hebben elkaar aangeraakt, zij heeft daarbij de muziek en de innerlijkheid gekregen die haar gemaakt hebben tot de geslaagde actrice die ze nu is, zij heeft in hem de drang en de durf geïnjecteerd om met de muziek waarvan hij altijd droomde op het podium van het leven te klimmen. Op het moment dat ze elkaars geschenken gingen beheren om zelf te worden wie ze moesten worden, hebben ze in het lichamelijke leven het hoofd van elkaar afgewend. Ieder in een eigen leven hebben ze zich ontwikkeld vanwege elkaar.

Als zij elkaar weerzien in de club, gescheiden door tientallen vreemden, klimt Sebastian (Ryan Gosling) achter zijn piano en speelt de muziek die van hem is en die zij kent en die beiden in de fantasie zuigt van een alternatief leven waarin zij elkaar niet uit het oog verloren zouden hebben. Dan stopt de muziek. De werkelijkheid keert terug, en de zijnsvorm die voor ieder van beiden het bestaan is gaan vormen. ‘Do you want to stay for another?’, vraagt haar echtgenoot. ‘No, we should go.’ Na die woor-

den volgt Mia haar echtgenoot die op weg naar de rest van de avond en van hun leven de club verlaat, maar in de deuropening draait ze zich om naar het podium met de piano.

De geliefden van ooit kijken elkaar aan over een zaal heen die in het duister verdwijnt. Zoals Seb tot Mia sprak met muziek, spreekt zij tot hem met het beeld dat ze is. Haar positie, haar traan, haar situatie, zijn dezelfde als die van haar idool Ingrid Bergman in *Casablanca*, de blik tussen Mia en Seb, tussen Stone en Gosling, een verbinding als onzichtbare handen die elkaar vastgrijpen en elkaar nooit willen loslaten, roept als imaginaire voice-over bij hun zwijgen de woordrijke dialoog uit *Casablanca* op, de film waarnaar *La La Land* voortdurend verwijst. 'I said I would never leave you.' 'And you never will.'

Met glanzende melancholische ogen, maar zonder protest en met een innige glimlach, ontvangt ze Sebs knikje. 'Here's looking at you, kid.' Zo loopt zij nu tegemoet wat haar echte leven zal zijn.

› 2. *Restant van verdriet* | Het perspectief op het verdriet verschuift nog eens. In de laatste beweging van dit essay wil ik voorzichtiger vooruitkijken om een restant van het verdriet te beschrijven, een glinsterend restant dat wel ontstaat in de duistere ruimte waarin verdriet ons lijkt te vergrendelen, maar waarvoor we daglicht nodig hebben om het te zien, het daglicht van het leven dat weer op gang gekomen is en een nieuwe zijnsvorm gekregen heeft.

Het is een prachtig restant, dat we niet kunnen missen, omdat het ons verzekert dat het kompas van het leven goed geijkt is. Het leven werkt. Het steekt goed in elkaar. Het verlangen doet het goed en we hebben goed geluisterd. We zijn op een juiste koers. Het is mooi, maar het relativeert de pijn van het verdriet niet omdat het na het verdriet komt en het niet te voorzien is dat het komt. En omdat het die pijn nog in zich draagt, maar dan anders, lichter, niet als een gewicht dat het ons onmogelijk maakt te bewegen.

Het gaat niet om het zelfonderzoek en zelfinzicht dat het verdriet ons al opgeleverd heeft. Het leek ons ermee om de oren te slaan, in die holste, wanhopigste fase van het verdriet. Als we

niets meer denken te zijn, beschuldigen we onszelf, zien we onze tekorten en eenzijdigheden onder ogen, en brengen we een meedogenloze, grenzeloze en doordrivende eerlijkheid op waarmee we laten zien dat we veranderd zijn en de geliefde proberen te verleiden om terug te komen. Denken we soms. Maar in feite vragen we haar om een nieuw leven binnen te stappen, een nieuwe geliefde in een nieuw leven voor ons die nu een nieuwe gedaante hebben.

Daarna wordt het rustiger. We kunnen onszelf ondanks al ons inzicht en berouw en onze beloften niet van het ene op het andere moment uitwissen en opnieuw tekenen. In ons verlangen naar de werkelijkheid vinden we, als we geluk hebben, terug wat er van onze pogingen tot transformatie overgebleven is omdat het bij ons past, bij wie wij zijn en bij de mogelijkheden van ons leven.

Het glinsterende restant van het verdriet is ook niet dat filosofische inzicht in de aard van ons verlangen en in de structuur en de beweging van het verlangen naar de werkelijkheid. Dat inzicht is een mooi bezit, afgeleid van de gang van het verdriet. Verdriet, waarvan het onwaarschijnlijk is dat iemand er zijn hele leven van gespaard kan blijven, geeft ons toegang tot onszelf, tot het menselijk bestaan, en wijst ons aan waar we, als we het allemaal doorstaan hebben, misschien een nieuw leven zullen vinden en ons uiteindelijk zelfs een moment van geluk, een nagloeiend moment van geluk, gegeven kan worden. Laten we erop voorbereid zijn.

Het gaat om een ander betekenisvol bijverschijnsel van het verdriet, de melancholie, die ons niet alleen in staat stelt ons ervan te vergewissen dat we in het goede leven beland zijn, maar ons leven intenser maakt. Ze is mooi, hoewel ze iets droevigs heeft en om een traan vraagt. Ze tast ons niet aan, omdat ze een bijverschijnsel van gelukt verdriet is en als voorwaarde heeft dat we na het verdriet een leven in een nieuwe zijnsvorm – en met een nieuwe taal en nieuwe liefde – gevonden hebben, en we de vrijheid gevonden hebben om de oude zijnsvorm niet in bitterheid te vernietigen maar juist toe te vertrouwen aan het impliciete geheugen van ons verlangen naar de werkelijkheid. Tegelijk houden we het gebied in onze ziel waar die liefde en die taal gedefinieerd geweest zijn voor onszelf open, niet als een zaal voor

museaal gedenken maar als een sfeer waarin we ons op ons gemak kunnen voelen, ook als het nu onmogelijk is er te leven. Melancholie veronderstelt dat we opnieuw ergens aangekomen zijn en dat we daartoe datgene wat we verloren hebben en degene die we waren niet hebben hoeven te verloochenen. Ze veronderstelt dat het verdriet gelukt is.

Melancholie is een prachtig aspect van het verdriet, misschien het mooiste, ondanks haar dubbelzinnige karakter van pijn en machteloosheid aan de ene kant en een besef van dierbaarheid en iets dat op blijdschap lijkt aan de andere. Melancholie omvat alles wat bij het verdriet hoort, de pijn, het verdriet zelf, het leven na het verdriet, het leven vóór het verdriet, de verlangende, stuwende kracht van het leven, de trouw van de herinnering, en ook de vitale herinnering die niet in een afsluitbare vitrine past. Bovendien getuigt ze van wijsheid omdat ze de structuur van het menselijk bestaan aanvaardt, zonder dat ze daarvan een stelling maakt of er een woord aan wijdt.

Ze is dat ene moment waarin dit allemaal overzien wordt. Na een dolende, onzekere wandeling door een woest woud krijgen we, nu gewassen en met een volle maag, vanuit een helikopter te zien waar we geweest zijn, wat we doorstaan hebben en waar we uitgekomen zijn.

Dat betekent dat melancholie niet een 'stemming' is die dankzij een onvoorspelbare wind af en toe komt aanfladderen, even blijft hangen en dan verdwijnt in de rommelige hoeken van de ziel tot er een nieuwe wind opsteekt. Zo is ze dikwijls wel opgevat, als een onbeheersbaar sentiment dat in een onhandig geconstrueerde of een door het leven getekende ziel sluimert en daaruit op voor ons niet te voorspellen tijden grommend tevoorschijn komt en ons dan overmeestert en voor de werkelijkheid ongeschikt maakt. Even dan toch. Melancholie is geen stemming maar een ervaring. Ja, natuurlijk, het effect van een ervaring blijft meestal enige tijd hangen en gaat dan in ons gezicht, ons lichaam of in onze woorden zitten. De echo van een ervaring is misschien toch een stemming.

Maar een ervaring heeft betrekking op iets dat ervaren wordt. Op iets dat er is en dat de aanleiding van die ervaring is. In dit